

ДИНАМІКА НЕГАТИВНИХ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ТА ШЛЯХИ ЇХ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Сергій ТОМЧУК

Copyright © 2005

Постановка суспільної проблеми. Початок навчання у школі є одним з найскладніших та найвідповідальніших періодів у житті дитини. Докорінно змінюються режим, умови її життєактивності, з'являються додаткові обов'язки, пов'язані з навчальною діяльністю та набуттям якісно нового статусу, ускладнюється соціальна ситуація розвитку, істотно збільшуються розумові, емоційні та фізичні навантаження. Все це часто призводить до нервово-психічного перенапруження особистості молодшого школяра, до виснаження його адаптаційних ресурсів і, як наслідок, викликає появу цілої низки негативних психічних станів. Останні відображаються на всьому розвитку дитини, викликаючи цілу сувор'язь деструктивних психофізіологічних, соціально-психологічних проявів, а інколи спричиняють навіть повну дезадаптацію незрілої особистості. У випадку систематичного перебування молодшого школяра у подібних психічних станах, останні мають властивість ставати більш стійкішими та закріплюватись у негативні психічні властивості особистості, зумовлюючи подальший її деструктивний розвиток.

Стан наукової розробки теми. Проблема психічних станів детально вивчалась як вітчизняними, так і зарубіжними психологами. Зокрема, значний внесок у проблематику дослідження психічних станів особистості зробили такі вчені як

С.Л. Рубінштейн, О.Г. Ковальов, Г.Б. Леонова, М.Д. Левітов, В.К. Вілюнас, Б.І. Додонов, П.М. Якобсон [7; 9; 8; 16]. Серед сучасних дослідників варто відзначити праці Ю.Є. Сосновікової, В.А. Ганзена, Т.А. Немчної, В.А. Семиченко, К. Ізарда, Є.П. Ільїна, А.В. Мікляєвої, П.В. Румянцевої, В.М. Астапова [4; 5; 6; 10; 12; 14]. Однак, попри наявну сукупність чітких теоретико-експериментальних даних з даної проблеми, вона залишається актуальною та недостатньо вивченою. Не підлягало ґрунтовному аналізу питання генези та динаміки психічних станів у різні вікові періоди, зокрема у молодшому шкільному віці, не давалися чіткі визначення цих станів та не були виділені критерії, що відрізняють групу негативних психічних станів від інших психодуховних феноменів, а також детально не розглядалися їх зміст, детермінанти, взаємозв'язок та шляхи корекції. Саме тому вивчення зазначених аспектів є актуальним і становить мету проведеного нами теоретико-експериментального дослідження.

Сутнісний зміст статті: висвітлена науково-практична актуальність дослідження; здійснений різнобічний аналіз психолого-педагогічної літератури з обраної проблеми; обґрунтований зміст поняття "негативний психічний стан" та подані його основні розрізнявальні критерії; охарактеризовані вікові особливості дітей молодшого шкільного віку в контексті

генези негативних психічних станів; виокремлені детермінанти розвитку цього класу психічних станів, а також описані їх динаміка та шляхи позитивної трансформації.

Ключові слова: *негативні психічні стани, динаміка, дезадаптація, молодший шкільний вік, детермінанти, трансформація, психокорекція.*

ВИКЛАД ОСНОВНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Негативні психічні стани особистості як особливий клас психічних явищ. Класично у психології всі психічні стани поділяють на позитивні та негативні. Така їх характеристика має як об'єктивні підстави, так і суб'єктивні. У першому випадку негативні психічні стани – це ті, які призводять до помітних негативних зрушень у поведінці, діяльності, міжособистих взаємостосунках, а відтак і до дезгармоній в особистісному розвитку. Порушення поведінкової самоорганізації на тлі окремих стійких негативних станів може проявлятися у певній спрямованості особистості на уникання, недотримання соціальних та правових норм, у девіантній і навіть в асоціальній поведінці. Таке спрямування – вторинне утворення порівняно з власне негативними психічними станами, котрі її спричинюють. Негативний вплив аналізованих станів на діяльність зумовлює загальну непродуктивність, знижує ефективність її здійснення тощо. Наявність таких станів різьоме відображається на перебігу спілкування і міжособистісної взаємодії. Найчастіше наслідками тут є прояви конфліктності, протистояння у стосунках з іншими, агресія, аутоагресія чи нонконформізм. Цей тип станів призводить також до деструктивних змін у функціонуванні емоційної сфери, порушує процеси емоційної саморегуляції, підвищує рівень емоційної збудливості, афективності, неврівноваженості, ригідності і т. п.

На суб'єктивному рівні самоорганізації більшість негативних психічних станів сприймаються як особистісно небажані, тобто як такі, котрі викликають певні негативні внутрішні переживання, дискомфортні відчуття, емоційні перенапруження, які деструктивно відображаються на продуктивності пізнавальних процесів, поведінці, спілкуванні, діяльності. Такі переживання особистість прагне здебільшого позбутись, а тому уникає ситуацій та обставини, які їх активізують, підсвідомо намагається стримувати їх за допомогою різних захисних механізмів психіки (витіснення, раціоналізація, перенесення, інтелектуалізація, регресія, заперечення тощо).

Однією з основних ознак негативних психічних станів є те, що більшість з них важко піддаються контролю та регуляції, носять афективний характер, вимагають значних вольових зусиль щодо їх гальмування. Звідси очевидно, що від рівня сформованості самосвідомості, особистісної саморегуляції, вольових якостей безпосередньо залежать кількісні та якісні показники розвитку функціонування негативних психічних станів особистості.

Більшість досліджуваних нами негативних станів за своїм змістом та наслідками відносяться до астеничних. Тому тривалий та систематичний вплив останніх може призвести до нервово-психічного перенапруження, виснаження енергетичних і психічних ресурсів, унаслідок чого й формується астеничний синдром, а в окремих випадках мають місце навіть невротичні зміни особистості.

Аналіз істотних ознак, змісту, структури та наслідків негативних психічних станів дозволяє стверджувати, що останні, у випадку їх систематичної наявності та частих проявів, можуть спричинити формування стійкої особистісної дезадаптації [див. 15], передусім до емоційної та соціальної дезадаптованості як її складових. У цьому контексті чіткі критерії, за якими можна відносити той чи інший психічний стан до позитивного

чи негативного стану, наводить Н. Д. Левітов, звертаючись до станів схвильованості та тривоги. Відповідно до його концепції психічний стан має деструктивний вплив на особистість, а відтак є негативним психічним станом у випадку: 1) неадекватності інтенсивності та сили такого стану об'єктивним ситуаціям, що їх викликали; 2) коли цей стан формовиявляється так, що свідчить про певну втрату самоконтролю; 3) у випадку наявності різких, афективних форм реакцій; 4) коли подібний стан набуває ригідності й особистість застрягає на певних емоційних переживаннях чи об'єктах, що їх спровокували [14, с. 87].

Ситуація, коли в особистості можуть спостерігатися ті чи інші вищевказані прояви, або їх вся сукупність, може свідчити про певний рівень невротизації особистості і, як наслідок, спричинюватиме значне порушення її адаптаційних можливостей, дисгармоній у спілкуванні, навчанні, праці, поведінково утверджуватиме девіації загалом. Вочевидь найбільшу групу негативних психічних станів становлять емоційні. Серед них вагомимісце посідають хвилювання, тривога, страх, паніка, гнів, переляк, незадоволення, сум, горе, розпач, пригніченість, емоційне перенапруження, ненависть, фрустрація, агресія, депресія та ін.

У процесі нашого дослідження проблеми негативних психічних станів було виявлено тісний зв'язок та взаємозалежність різних формовиявів цих станів у внутрішньому світі молодших школярів.

На думку М. Д. Левітова, психічні стани є синдромами, тобто поєднаннями численних компонентів-ознак (симптомів) того чи іншого психофункціонального стану. З іншого боку, в клінічній психології, під поняттям синдром розуміють наявність певного патологічного симптому, провідної ознаки, яка вказує на не випадковість комбінації симптомів саме у цей синдром, а не інший [8]. На наше переконання, таким базовим симптомом для більшості психічних станів є

тривога, на фоновому підґрунті якої з'являються та трансформуються всі інші настрої, переживання, самопочуття. Стан тривоги – це природна реакція організму на будь-який зовнішній вплив, що порушує гомеостаз організму, стан комфорту, суперечить установкам, стереотипам, світоглядним позиціям, ціннісним орієнтаціям, Я-концепції особистості. Підтвердження цього припущення полягає в тому, що першою стадією будь-якого стану стресу є тривога і що цей стан відіграє роль джерела всіх інших психічних станів.

Отже, стан тривоги, залежно від характеру зовнішнього впливу на особистість (стресора чи фрустратора), змісту небезпеки, може трансформуватися в інші негативні психічні стани. Всі ці перераховані стани відрізняються своєю поведінковою спрямованістю на стресор, що є їх причиною, а також силою внутрішньої дії базової тривоги. Трансформація останньої у стан гніву, агресії свідчить про опір, або ж про нападальну тенденцію поведінкового реагування на загрозу. Вона здебільшого зумовлює поведінку уникання, втечі від об'єктів, що його викликали (агресивне реагування). У ситуації, коли загроза чи небезпека є такою, яку не можна подолати чи уникнути, то в особистості з'являються пасивно-захисні реакції та виникають такі негативні психічні стани, як депресія (суб-депресія), апатія, астения та ін. [14, с. 164].

2. Вікові особливості молодших школярів у форматі генези негативних психічних станів. Початок навчання дитини 6–7 років у масовій школі пов'язаний з цілою низкою особистісних проблем, які її супроводжують і негативно позначаються на психічному та соматовегетативному здоров'ї. Як засвідчило проведене нами дослідження, більшість сьогднішніх педагогів, батьків вважають за першочергове та головне завдання сформувати інтелектуальну, тобто раціональну сферу дитини, нехтуючи більшою

чи меншою мірою розвитком її емоційно-почуттєвої. За результатами експериментальних досліджень американських (Д. Гоулмен) та українських (О.О. Вовчик-Блакитна) психологів високі показники інтелектуального розвитку особистості молодшого школяра далеко не є запорукою їхньої успішності в навчанні, причому головно через деформації в емоційній сфері [2, с. 32].

Л.С. Виготський, Д.Б. Ельконін у своїх працях описують вік 6-7 років як кризовий, оскільки він знаходиться на перетині двох періодів онтогенезу – дошкільника та молодшого школяра [3]. У дітей цього віку переважає психо-емоційний компонент у поведінці та діяльності, для них характерна емоційна збудливість, нестійкість емоційних проявів, їх лабільність, висока сензитивність до емоціогенних ситуацій, надмірна вразливість, схильність до емоційного зараження. У першокласників домінує емоційна забарвленість усіх психічних процесів, має місце швидке виникнення афективних переживань і водночас несформованість навичок емоційно-вольової саморегуляції, а тому вони не вміють стримувати свої афективні стани, переживання, настрої, контролювати їх формовияв. Зазначені особливості, поряд з незрілістю вольової сфери особистості молодшого школяра, є ще однією передумовою переважаання психічних станів з негативною модальністю.

Нова соціальна ситуація розвитку істотно ускладнює положення дітей 6-7 річного віку серед інших учнів, неформального дитячого оточення. У цей період докорінно змінюється зміст їхнього життя: перед ними ставляться нові та більш складні вимоги, з'являються нові обов'язки, норми, правила, урізноманітнюється режим дня, навчальної праці та відпочинку. Нова провідна діяльність (учбова) вимагає значних зусиль, високого рівня розвитку вольових якостей, довільності психічних процесів. Молодший школяр долучається до взаємин

оновленої соціальної групи однолітків, у його життя входить нова значуща особистість – учитель. Вищезазначене, а також певні індивідуально-психологічні особливості дітей (різні сила нервової системи, схильність до психопатичної поведінки, адаптаційні можливості, стійкість до стресових ситуацій, пороги чутливості у виникненні емоцій та ін.) на тлі недостатньо сформованих довільних процесів і навичок саморегуляції, є сприятливим підґрунтям для внутрішнього розвою негативних психічних станів [11, с. 22]. В окремих випадках наявність значної кількості емоціогенних ситуацій у повсякденному житті молодшого школяра може призвести до переважаання таких форм реагування та особливостей поведінки, котрі властиві більш ранньому віковому періоду, що свідчить про затримку психічного розвитку [1].

У зв'язку з новим статусом і соціальною ситуацією розвитку в емоційній сфері учнів цього віку часто проявляється капризність, дратівливість, імпульсивність, неслухняність тощо. Для періоду вступу до школи й особливо перших адаптаційних місяців навчання характерним є також зниження самооцінки та достатньо високий рівень тривожності, що підтверджують як результати нашого експериментального дослідження (*див. далі*), так і дані інших науковців [10; 11; 15, с. 37].

3. Основні детермінанти розвитку негативних психічних станів. Враховуючи значущість проблеми генези негативних психічних станів, варто розглянути основні чинники та умови, що спричинюють формування і закріплення цих станів у дітей даної вікової категорії. Аналіз літературних джерел показує, що до окреслених факторів належать такі: а) зростання зайнятості батьків, б) збіднення та формалізація контактів, котрі поєднуються з підвищеною вимогливістю до виконавської дисципліни з боку дитини, в) зростання кількості розлучень та сімейних

конфліктів, г) психологічні проблеми, що пов'язані з адаптацією першокласника до умов шкільного навчання (труднощі що зумовлені появою нового режиму дня, складності процесу адаптації дитини до класного колективу, налагодження її взаємостосунків з учителем чи вчителькою).

Серед інших причин появи негативних психічних станів у молодшому шкільному віці дослідники називають: 1) неправильне виховання в сім'ї (батьківське відторгнення, гіперсоціалізація з боку матері), 2) особливості взаємостосунків з однолітками (міжособистісні конфлікти, неприйняття дитячим колективом), 3) відсутність психологічної готовності дітей до школи, 4) соціально-педагогічна занедбаність, 5) негативне ставлення вчителя до дитини, який є для неї авторитетом, 6) соматична ослабленість дітей, 7) тривала емоційна депривація, 8) розлади емоційної сфери (анатоμο-фізіологічні, патохарактерологічні передумови), 9) почасти невідповідність темпу, складності навчальної роботи на уроках віковим та індивідуальним можливостям дитини, 10) навчальні перенавантаження та неадекватні очікування з боку батьків стосовно успішності власної дитини.

Причинами формування та генезису негативних психічних станів, а відтак і дезадаптації особистості, є також недостатня сформованість та незрілість захисних механізмів психіки у дітей даного віку, низька психологічна культура окремих учителів (незнання психологічних особливостей дітей, їхня орієнтація на виконання навчальної програми без урахування індивідуальних особливостей учнів тощо), відсутність активної позиції батьків у процесі виховання власної дитини, нерозв'язані проблеми відбору в перший клас на фоні зростання кількості дітей, котрі мають ті чи інші органічні передумови ненормативного розвитку (діти з пошкодженням центральної нервової системи, мозкових структур, з ослабленою нервовою системою внаслідок ускладнень протікання

пренатального і натального періодів, ураження післяінфекційними захворюваннями та ін.) [13]. На жаль, варто зауважити й те, що істотний вплив на формування негативних психічних станів, зокрема таких як гнів, агресія, страх, здійснюють сучасні засоби масової інформації та суспільна толерантність до тих чи інших девіацій у поведінці серед дітей і молоді.

4. Особливості динаміки негативних психічних станів у дітей 1-4 класів та оптимальні способи їх корекції. За результатами проведеного нами констатуючого експерименту на базі загальноосвітніх шкіл № 2, 3, 16 м. Вінниці серед учнів початкової школи було виявлено негативні психічні стани, котрі характерні власне для даної вікової категорії. В узагальненому вигляді вони подані в **таблиці**. Дослідження проводилося за допомогою підбраної батареї методик, що складалася з тесту-опитувальника дитячих неврозів, тесту кольорових виборів Люшера, кількох проєктивних методик ("Неіснуюча тварина", "Малюнок людини", "Що мені подобається у школі"), а також на основі психологічного спостереження, аналізу документації, результатів навчально-практичної діяльності молодших школярів.

Аналіз кількісних даних таблиці показує, що має місце динаміка розвитку основних психічних станів деструктивного характеру протягом навчання дітей у початковій школі. Для учнів 1-4 класів найбільш вираженими є стани тривоги та страху. Порівняно з останніми майже вдвічі менше у них проявляються стани астенії, депресії та агресії. Водночас стан тривоги в учнів упродовж навчання в початковій школі за показником своєї інтенсивності стрімко знижується, спостерігається лише незначне збільшення відсоткового значення у четвертому класі, що безпосередньо пов'язано із ситуацією їхнього переходу до середньої школи.

Найбільш інтенсивний стан тривоги притаманний дітям першого класу, що

Таблиця

*Особливості прояву негативних психічних станів в учнів 1-4-х класів
(дослідження проведене у 2004 — першій половині 2005 років, вибірка 436 осіб)*

Категорія негативних психічних станів	Прояв психічних станів в учнів (у %):			
	1 класу	2 класу	3 класу	4 класу
Тривога	57,0	41,5	28,5	33,5
Агресія	15,5	26,5	16,0	13,0
Страх	49,5	34,5	36,0	35,0
Депресія (субдепресія)	14,5	22,5	21,0	24,0
Астенія	23,0	25,0	14,0	12,5

зумовлено складністю адаптаційного періоду навчання у школі. Поряд з цим серед першокласників є високий відсоток осіб зі станом страху, який вже у другому класі істотно знижується та залишається приблизно на одному рівні у третьому та четвертому. Субдепресивні та депресивні стани, котрі виявляються переважно у стійкому зниженні настрою, найменш властиві для дітей першого класу, а найбільш характерні для учнів других-четвертих. Стан астенії, який виникає переважно внаслідок нервово-психічного перенапруження та втоми, був нами виявлений у значній кількості дітей першого та другого класів. У третьому та четвертому класах відсоток таких дітей значно зменшився, що, на нашу думку, пов'язано з розширенням адаптаційних можливостей осіб даного віку.

Науково цікавою видається динаміка психічного стану агресії, яка за умов адаптаційного періоду в першому класі проявляється у незначній кількості дітей, проте значно збільшується у другому та знову спадає у третьому і четвертому. За нашими даними, таке відчутне зниження в останніх класах початкової школи відсоткового показника агресії, а також таких станів, як тривога та страх, пов'язано з розвитком самоконтролю та вольових якостей особистості молодшого школяра. Зокрема, зменшення показника агресивності зумовлене вдосконаленням їхньої моральної самосвідомості.

На відміну від описаної ситуації, першокласникам і другокласникам притаманні значні дезадаптаційні прояви, що

спричинено збільшенням кількісної наявності та інтенсивності негативних психічних станів. Так, у першому класі, внаслідок переважального впливу інтенсивних станів тривоги та страху, частими є стійкі реакції уникання і “втечі”, а почасти відбуваються астенічні зміни, у результаті яких дитина відмовляється ходити до школи, у неї зникає мотивація до навчання, з'являються об'єктивні чи суб'єктивні скарги на соматичне здоров'я. Зазначені станові формовияви у дітей-першокласників відповідають ознакам відомого у психологічній науці “синдрому шкільної дезадаптації”. Останній наочно підтверджує нашу думку про те, що саме негативні психічні стани — головне джерело дезадаптивних процесів та імовірна причина патогенезу особистості. У другому класі, через ще вищий рівень тривоги й особливо у зв'язку із збільшенням показника агресивності, у значній кількості дітей утверджуються дезадаптаційні новоутворення у спілкуванні та міжособистісній взаємодії.

В молодшому шкільному віці подібні негативні психічні стани є мінливими, але, за умов частого повторення психогенних, психотравмувальних ситуацій, що провокують їх виникнення, вони можуть закріплюватись у стійкі психічні властивості та якості особистості. Останні, як вже зазначалося, викликають дисгармонію особистісного розвитку дитини, спричинюють порушення її взаємин з однолітками і вчителями, призводять до зниження навчальної успішності. У цій ситуації конче необхідною є психо-

корекційна допомога задля призупинення деструктивного розвитку особистості учня. Звісно, вона повинна проводитися з максимальним урахуванням усіх умов, чинників, детермінант, змісту і взаємозв'язку різних негативних психічних станів конкретного молодшого школяра. Зважаючи на те, що психічний стан тривоги, у разі деструктивного спрямування, відіграє роль базового для переважної більшості аналогічних негативних станів, то науково доцільним у корекційній роботі з останніми є використання низки психотехнічних вправ, що забезпечують встановлення причин і сенсibiлізацію стану тривоги, що зумовлює відповідні позитивні трансформації.

З метою надання психологічної допомоги учням молодшого шкільного віку, в котрих були виявлені негативні психічні стани, нами була розроблена спеціальна корекційна програма, що передбачає комплекс психологічних заходів у роботі з дітьми, а також методичні поради і рекомендації педагогам та батькам. Загалом їх впровадження в кількох школах Вінницької області дало позитивні результати, що потребують окремого аналізу і висвітлення.

ВИСНОВКИ

Проведений нами теоретико-експериментальний аналіз генези негативних психічних станів молодших школярів та їх корекції дає змогу зробити такі узагальнення.

1. Негативні психічні стани особистості є одним з недостатньо вивчених психологічних феноменів, який має складну природу та генезу. На сьогодні відсутня єдино визнана класифікація психічних станів особистості, що істотно ускладнює розуміння сутності, динаміки розвитку та перебігу в онтогенезі власне негативних станів. Не підлягало ґрунтовному аналізу питання генези та динаміки психічних станів у різні вікові періоди, зокрема у молодшому шкільному віці, не

були виділені чіткі критерії, що відрізняють групу негативних психічних станів від інших аналогічних станів, детально не розглянуто питання їх психологічного змісту, детермінант, взаємозв'язку та шляхів корекції.

2. Клас негативних психічних станів характеризується своїми деструктивними наслідками в усіх сферах психіки, безпосередньо відображається на поведінці, діяльності та спілкуванні з іншими. Наявність в особистості значної кількості інтенсивних негативних психічних станів, котрі відрізняються своєю афективністю та інтегрованістю, здебільшого зумовлює виникнення стійкої соціально-психологічної дезадаптація.

3. Найбільш сенситивним, тобто чутливим до прояву та розвитку негативних психічних станів за відповідних онтогенетичних та соціально-психологічних умов, є молодший шкільний вік і передусім початковий період навчання дитини у школі, який вимагає від неї актуалізації значних адаптаційних ресурсів.

4. Встановлені такі основні детермінанти генези негативних психічних станів у молодшому шкільному віці: 1) умови сімейного виховання, 2) психологічні проблеми адаптаційного періоду навчання (поява нового режиму дня, адаптація до класного колективу, труднощі взаємостосунків у системі "дитина – вчитель", невідповідність темпу, складності навчального навантаження віковим та індивідуальним можливостям дитини, неадекватні очікування з боку батьків стосовно успішності власної дитини), 3) відсутність психологічної готовності дітей до школи, 4) їхня соматична ослабленість, 5) недостатня сформованість та незрілість захисних механізмів психіки у дітей даного віку, 6) низька психологічна культура окремих учителів і батьків.

5. Структура негативних психічних станів у молодшому шкільному віці має своєрідну динаміку розвитку, яка багато в чому залежить від особливостей про-

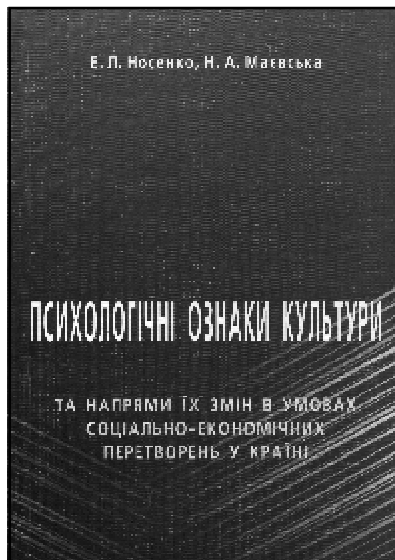
ходження ними адаптаційного періоду, від розв'язання самотутньої кризи цього віку та сукупності побічних факторів (індивідуально-психологічні особливості, стиль сімейного виховання, наявність психотравматичних ситуацій тощо). Корекція негативних психічних станів особистості є ефективною лише у ситуації врахування взаємозалежності та особливостей розгортання й новоутворення того чи іншого конкретного стану – певного настрою, переживання, самопочуття.

1. Буянов М. И. Беседы о детской психиатрии: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1986. – 208 с.
2. Вовчик-Блакишна О.О. Резерви особистого зростання дитини / Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами // Збірник наукових праць. №2. – К.: ВМУРоЛ “Україна”, 2002. – С. 32–35.
3. Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. – М.: Педагогика, 1982. – Т.
4. Ганзен В. А., Юрченко В. Н. Систематика психических состояний человека // Вестник Ленингр. ун-та. Серия № 6.

- Философия. Социология. Право. – 1991. – Вып. 1. – С. 47–55.
5. Изард К.Э. Психология эмоций: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2002. – 464 с.
 6. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. – СПб.: Питер, 2002. – 352 с.
 7. Ковалев А. Г. Психология личности. – М.: Просвещение, 1966. – 391 с.
 8. Левитов Н. Д. О психических состояниях человека. – М.: Просвещение, 1964. – 344 с.
 9. Леонова А. Б. Психодиагностика функциональных состояний человека. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с.
 10. Микляева А.В., Румянцева П.В. Школьная тревожность: диагностика, профилактика, коррекция. – СПб.: Речь, 2004. – 208 с.
 11. Орлова Л.В. Психологическая защита у детей: как проявляется и от чего защищает // Начальная школа – 1996. – №7. – С. 22–29.
 12. Семиченко В.А. Психология эмоций. – К.: Магістер-S, 1998. – 128 с.
 13. Сеченов И. М. Физиология и психология // Избр. произв. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 1. – 772 с.
 14. Тревога и тревожность / Сост. и общая редакция В.М. Астапова. – СПб.: Питер, 2001. – 256 с.
 15. Фурман А.В. Психодиагностика особистісної адаптованості. – Тернопіль: Економічна думка, 2000. – 197 с.
 16. Якобсон П.М. Эмоциональная жизнь школьника. – М.: Просвещение, 1966. – 291 с.

Надійшла до редакції 5.07.2005.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Носенко Е.А., Маєвська Н.А. Психологічні ознаки культури та напрями їх змін в умовах соціально-економічних перетворень у країні: Монографія. — Харків: Тарбут Лаам, 2005. — 116 с.

Розглянуто інтегрований підхід до впорядкування психологічних ознак культури, який розкриває категоріальну базу поняття, аспекти вияву зазначених ознак культури та форми їх операціоналізації. Такий підхід дозволяє включити у коло психологічних понять, за допомогою яких можна описати психологічні ознаки культури, поняття, що характеризують мотиваційний аспект діяльності людини, спілкування з партнерами по взаємодії та її активність щодо навколишнього світу. Зазначені поняття розкривають основний зміст предмета психології – психіки людини. Уточнено зміни, що відбуваються у психологічних ознаках культури українців як суб'єктів активності, взаємодії з іншими та пізнання й перетворення світу.

Для психологів, соціологів, педагогів, управлінців, а також викладачів, аспірантів, студентів гуманітарних і соціальних спеціальностей.